

A forró kályha elve

"Aki takarékoskodik a vesszővel - mondta bölcs Salamon -, az nem szereti fiát, aki szereti, idejében megvesszőzi." Tanácsát évszázadok során követték a szülők és a tanítók nemzedékei. Egy német néptanító fél évszázados működését a XIX. században a következő "akciók" szegélyezték: 124010 vesszőzés, 1572 pálcázás, 20989 körmös, 176716 kézre legyintés, 10 235 pofon. A verés még a XX. század elején is "általánosan elfogadott pedagógiai eszköz volt - írta Márai Sándor, Egy polgár vallomásai című könyvében -, a pofonok hozzátartoztak a nap munkarendjéhez, mint az imádság vagy a szorgalmi dolgozatok. Legelőször nem is volt különösebb célja vagy jelentősége a mindennapos ütlegeknek, a szülők és a nevelők inkább csak a gyakorlat kedvéért vertek." A fizikai erőszak, még a fokozatosan civilizálódott társadalmakban is áthatotta a család és a munka világát. A XX. század azonban fokozatosan megkérdőjelezte ezt a hagyományt. Az új módot B. Spock, Csecsemőgondozás és gyereknevelés című sikerkönyve alakította, amely divatba hozta az "puszilgatót" és engedékeny gyermeknevelést.

Marosán György | Népszabadság | 2009. augusztus 15.

A fenyítés kultúrája

Az érzelem nélküli, tekintélyelvű családban felnőtt szülők örömmel követték a "ne pofozz, inkább dédelgess!" elvet. Így a XX. század közepétől a fenyítés lassan visszaszorult, és teret nyert a szeretet látványos kinyilvánítása. Ám a hosszú időn keresztül javuló, az állampolgári fegyelem szilárdulását mutató statisztikák a 70-es évek közepétől különös fordulatot jeleztek: a bűnözés, az életmódbeli krízisek (depresszió) és a társadalmi beilleszkedés zavarai növekedni kezdtek. A fiatal nemzedékek mind nagyobb részénél tapasztalható viselkedési problémákat sokan a korlátok nélküli engedékenységre, mások, éppen ellenkezőleg, a - szerintük - még mindig túlzó szigor számlájára írja. A szülők - többnyire későn - ébrednek rá a mérték hiányára. A kérlelhetetlen szigorhoz ugyanis többnyire szeretetmegvonás, a ráhagyó

magatartáshoz viszont a figyelem és a következetesség hiánya párosult. Míg azonban a pofon ritkán hagy életre szóló sebet, a szeretet és a figyelem hiányát mindig megsínyli a felcseperedő gyermek. "Csak ment, és teregetett némán" - emlékszik fájdalmasan József Attila a mamára - "nem szidott, nem is nézett énrám..." A neves pszichológus - M. Eysenck - szerint a következetesség és a mérték hiánya, a ráhagyó engedékenység és a fenytésre támaszkodó szigor, egyaránt "félreprogramozza" a gyermekeket.

Miközben a családban a fenytetés visszaszorulóban volt, a szervezetek világában mintha virágkorát élte volna. Ez azonban csak látszat. Az 1950-es évektől fokozatosan itt is teret nyert - az éppen a gyermeknevelés példájára utaló - a "forrókályha-elv". A kívánatos viselkedést annak mintájára lehet kialakítani, amiként kisgyermekkel megértetik, ne nyúljon a forró kályhához. Az első lépés: felhívni a figyelmét, hogy ha hozzáérsz, megéget. Majd a gyermek megtapasztalja: amint hozzáér a kályhához, azonnal megégeti, és éppen annyira égeti meg, amennyire hozzáér. Végül tudomásul veszi, mindenkit megéget, aki hozzáér. Vagyis a büntetés hatékonyan módosítja a viselkedést: (1) ha megelőzi a figyelmeztetés, (2) ha azonnal követi a tettet, (3) ha arányos és (4) ha nem részrehajló. A menedzsersiker-modell tehát nem iktatta ki a büntetést. A gyakorlatban bebizonyosodott: nem az a jó vezető, aki csak jutalmaz, vagy ellenkezőleg, aki csak büntet. A jó vezető ösztönszerűen a forrókályha-elvet követi: világossá teszi a kívánatos viselkedést, majd - eltérést tapasztalva - azonnal büntet, és mindezt arányosan és részrehajlás nélkül teszi. Ezek hiányában - miként a gyermek - a felnőtt munkavállaló is "félreprogramozható".

Kérdés azonban, ha sem a család, sem a szervezetek nem nélkülözhetik a büntetést, vajon meglehet-e nélküle a társadalom? Sokáig ez a kérdés megmaradt az elvi vita szintjén. Voltak, aki arra esküdtek, szigorú fegyelmezés nélkül szétesik a közösség. Mások viszont - szomorú tapasztalatokra hivatkozva - azt állították: éppen a megnyomorító fegyelmezéstől megszabadulva jön el a szabadság. Az elmúlt évtizedekben, a különböző környezetben - az állatok világában és különböző szervezettségű társadalmakban - végrehajtott kísérletek azt bizonyították: a büntetésnek pótolhatatlan szerepe van a közösségek fennmaradásában.

Élvezzük a jót és a rosszat?

A közösség méreteinek növekedésével a rokoni kapcsolatok elhalványulnak, és - büntetés hiányában - a potyautasok uralják el a közösséget. A kísérletekben feltárult: néhány fős közösségben, a szabályokat a kívánatos viselkedés jutalmazása is fenntartja. Ám kéttucatnyi ismeretlen hatékony együttműködését csak a szabályszegők szigorú megrendszabályozása szavatolhatja. Amikor pedig a közösség mérete meghaladja a néhány száz főt, még ez is kevés. Csak akkor marad fenn a szabálykövető viselkedés - fizetnek adót, óvják a közös vagyont, tartják be az együttélés szabályait az emberek -, ha (államilag fenntartott) büntetőintézményeket, sőt úgynevezett másodlagos büntetést is alkalmaz a társadalom. Ez utóbbi azt jelenti, hogy nemcsak a szabályszegőt, hanem, azt is megbüntetik, aki ezt elnézi. A vallás egyik fontos funkciója éppen a másodlagos büntetések és jutalmak rendszerének a működtetése. A társadalom érdeke védeni a "magányos hősöket", akik saját kockázatra (és költségre) fedik fel alkalmazójuk bűneit, figyelmeztetik a közösség megkárosítóit, tanúskodnak a törvények kijátszóit ellen, vagy egyszerűen csak rászólnak a szemtelőkre. Ha ezt nem tesszük, mondván, nem az én dolgom: elborít a szemét, nő a korrupció, terjed az erőszak.

Ám van itt egy különös ellenmondás. A büntetés, de a jutalmazás is, költséggel jár. Gyakorlója pénzt fordít, figyelmet szentel, nyugalmaát áldozza mások - gyakran ismeretlenek -

érdekében. A szigorú "költés-haszon" számítást végző, és ennek alapján kérlelhetetlenül szelektáló evolúció szemszögéből nehezen érthető: miért vesztegeti valaki saját erőforrásait mások jutalmazására vagy büntetésére? A probléma megoldására más eszközt fejlesztett ki a biológiai, és mást a társadalmi evolúció. A társadalom a büntetés költségét átvállaló intézményeket alkot. A biológia viszont a fennmaradást szolgáló viselkedés megerősítésére - genetikailag megkonstruált - ösztönzőket használ. Az ilyen viselkedés gyakorlása "örömet" okoz, és ez arra készíti a lényeket, hogy újra és újra - a költséggel nem törődve - végrehajtsák. A szaporodásra és a táplálkozásra, az utódgondozásra vagy a közösségen belüli státusz javítására is erős a lények készítése. Ez szinte kényszeríti a biológiai lényt, hogy keresse az alkalmat ezek "gyakorlására". Logikusnak látszik, hogy az evolúció épp így örömszerzővé teszi a jutalmazást is és a büntetést is.

Kérdés, hogy ez valóban így van-e. A kísérletek világosan mutatják, hogy a jótékonykodáskor, és épp így mások megbüntetése során, a gyönyörhöz hasonló érzéseket élünk át. A "világosan mutatják" kifejezés nem metafora: a kísérletekben feltárult, hogy jutalmazáskor és büntetéskor az agynak ugyan azok a területei aktiválódnak, mint a fizikai kielégülés során. Vagyis a szó szoros értelmében élvezzük, amikor jót cselekszünk, vagy amikor az általunk rossznak tartott viselkedést szigorúan megtoroljuk. Erre utalnak gyakorlatilag a minden kultúrkörben megfogalmazódó közmondások is, amelyek évezredek népi bölcsességét öntötték örök igazság formájába: "jobb adni, mint kapni", de épp így a "legszebb öröm, a káröröm", illetve "édes a bosszú". Nem költői túlzás tehát a bosszút és a jótékony viselkedést is hétköznapi értelemben vett gyönyörrel összekapcsolni. Ilyen fondorlatos úton "éri el" az evolúció, hogy az ember - minden logika ellenére - saját költségén jutalmazza és büntesse a normakövetőket, illetve a normaszegőket.

Ám az, hogy örömszerző funkcióként belénk programozódik a jutalmazó és a büntető viselkedés, különös következményre vezet: e cselekedetek elszakadhatnak eredeti - viselkedés módosítására irányuló - funkciójuktól. Nemcsak akkor és azért élünk velük, hogy másokat visszatérítsünk a norma útjára, hanem mert ez nekünk örömet okoz. Az élvezet miatt büntetünk és jutalmazunk, teljesen függetlenül a partnerünk viselkedésétől. Ám az öröm mindenáron való előidézésére irányuló törekvés a jutalmazó és a büntető cselekvés "megszaladására" vezet. Elveszítjük a mértéket, és - miként az evés, a pénz vagy éppen a hatalom vágya által irányított személy - hajlamosak leszünk egyre nagyobb "adagokban" büntetni vagy jutalmazni. Ám míg mások saját költségen történő, korlátokat nem ismerő jutalmazása "csupán" önveszélyes, addig az élvezetként gyakorolt büntetés közveszélyessé válik. Ez utóbbi funkció megnyilvánulása - a bűnbakkeresés és a bűnbaknak kinevezett személy vagy közösség nyilvános megleckéztetése - a történelemben meglehetősen általános.

A történelem során - különösen forradalmak és háborúk idején - gyakran előfordult, hogy a spontán frusztráció és a szervezett hisztéria "népítéleteket" váltott ki. Így volt ez az amerikai forradalom idején - ebből a korból származik a lincselés kifejezés is -, de épp így 1848-ban vagy akár - ma már szinte elfeledett eseményként - 1948-ban, amikor a kommunista párt tudatos destabilizáló és ultraradikális politikája vezetett zsidópogromokra Magyarországon! A későbbi korok objektív elemzései a tömeges erőszak e megnyilvánulásait szégyenkezve emlegetik, és nem a társadalmi igazságtétel, inkább a tömeg torz örömszerzési akcióját látják benne. Ha tehát napjainkban, szűkebb hazánkban személyeket (volt és leendő miniszterelnököket vagy egyéb állami vezetőket), foglalkozási (politikusokat, bankárokat, rendőröket, orvosokat, és a sor folytatható volna), társadalmi csoportokat (romákat, zsidókat, homoszexuálisokat stb.) bűnbaknak neveznek ki és megfenyegetnek, ez a mértékét és funkcióját vesztett büntetés kategóriájába sorolható. Arra utal, bennünk él a bűnbak

megleckéztetésének a vágya. Ám a büntetés, de a jutalmazás is, túl fontos eszköz semhogy a népítélet kényére-kedvére kiszolgáltassuk. A "népítéletekkel" szemben a törvényen alapuló igazságtétel éppen a forrókályha-elven alapul. Az igazságszolgáltatás hiányosságai - amelynek jelei napjainkban szemmel láthatóak - éppen a forrókályha-elv sérüléséből adódnak: a törvény nem teszi egyértelművé azt, ami tilos, a törvényszegést nem követi gyorsan a büntetés, az ítélkezés nem arányos, és nem személytelen.

Vadul vagy engedékenyen

A XX. század vége az egyéni szabadság hihetetlen kiszélesedését és a büntetés csökkenő presztízsét hozta. Az új évezredbe átlépve azonban az évszázadokon keresztül erősödő szabálykövető viselkedés megrendülni látszik. A szabálykövetésre szocializált társadalmak az erőszak hullámával és az anarchia terjedésével kénytelenek szembenézni. A körülmények tehát nem iktatták ki, sőt kiemelik a szabálykövető magatartás jelentőségét. E magatartás "beprogramozásának" leghatékonyabb módja a másik viselkedését tükröző - úgynevezett tit-for-tat (TFT), szemet szemért, fogat fogért - stratégia alkalmazása. Hatékonyágát bizonyítja, hogy minden civilizáció ezt ajánlja "arany szabályként". A mi kultúrkörünkben így hivatkoznak rá: "ne tedd másnak azt, amit nem szeretnél, ha veled tennének". De ezt fejezi ki az "amit veled tesznek, azt tedd mással" - konfucianus elv. A TFT-stratégia - első pillantásra - érthetetlenül kuszának tűnhet: egyszerre kedves és büntető. S valóban, szokatlan módon, mindig megelőlegezi a bizalmat, és soha nem csal elsőként. De nem tétovázik, ha büntetni kell: azonnal fegyelmez, ha szabályszegéssel szembesül. Ugyanakkor megbocsátó, ha a másinak megjön az esze, és visszatér az együttműködéshez, újra a kedves arcát mutatja. Ez az oka, hogy a TFT-t kiterjedten alkalmazó társadalmak egyszerre barátságosak és hatékonyak.

A kérdés tehát nem az, "vadul vagy engedékenyen". A körülményekre nem tekintő kizárólagosság - akár a fenyegetésre, akár a dicséretre esküszik - a kudarc modellje. Szinte mindenki kapott pofont gyermekként, és szinte mindenki adott pofont szülőként. Szinte mindenki beismeri, nem jó pofozni, és szinte mindenki tudja, lehetnek helyzetek, amikor a pofon a pillanat szülte megoldás. Miközben azonban a képletes és valóságos pofonokat száműzni igyekszünk életünk minden szférájából - az iskolából, a családból, a munkahelyről és a házasságból -, a kezdetben verbális, majd fizikaivá durvuló erőszak robbanásszerűen terjedését tapasztaljuk. Jutalmazunk és büntessünk hát a családban, az üzletben, és a társadalomban a forrókályha-elv szerint: tegyük világossá, mit várunk el, ettől való eltérést tapasztalva azonnal, arányosan és mindenkire - még önmagunkra is - egyformán érvényesen büntessünk. Mérték és következetesség - ez legyen az iránytű.